

Uczelnią wyższą poznańskie WKSS zostało oficjalnie z początkiem 1937 r., kiedy to Sejm uchwalił ustawę o prywatnych szkołach wyższych²². W zakresie funkcjonowania i tworzenia takich podmiotów ustawa nie przynosiła nowych rozwiązań, co wynikało z niewielkiej ilości placówek, których dotyczyła w chwili jej ogłoszenia, oraz ich stosunkowo małej wielkości w zestawieniu z uczelniami państwowymi. Zasadniczym celem było usankcjonowanie dotychczasowych praktyk. Józef Koredczuk pisze o tej ustawie dość dosadnie: „uchwalona została w czasie, gdy ministrem wyznań religijnych i oświecenia publicznego był Wojciech Alojzy Świętosławski, prowadzący bardziej liberalną politykę wobec uczelni niż jego poprzednik. Nie odegrała ona jednak zbyt wielkiej roli w dziejach polskiego prywatnego szkolnictwa wyższego. Była jedynie pewnym epizodem. Prestiż bowiem akademickich uczelni państwowych w społeczeństwie polskim w tym czasie «bił na głowę» powagę uczelni prywatnych”²³.

Dopełnieniem ustawy było ogłoszenie statutu WKSS, co odbyło się na łamach dziennika urzędowego MWRiOP z 5 lipca 1937 r.²⁴, a fragmenty opublikowała również prasa codzienna²⁵. Statut zasadniczo nie zmieniał koncepcji szkoły i jej zasad formalno-organizacyjnych. Doprecyzowano jedynie pewne kwestie kompetencyjne. Arcybiskup poznański według zapisów statutu miał możliwość podjęcia decyzji o zamknięciu szkoły (i dysponowania pozostałym po niej majątkiem), powoływał kuratorium, mianował i odwoływał proponowanych przez kuratorium profesorów stałych, miał również kontrolę nad procesem powoływania wykładowców. Ponadto sprawował nadzór nad kwestiami organizacyjno-administracyjnymi, tj. określał program naukowo-wychowawczy placówki i czuwał nad jego wykonaniem. Dla uniknięcia nieporozumień na linii archidiecezja – ministerstwo, program naukowy Studium wraz ze szczegółowym wykazem przedmiotów został zapisany w statucie szkoły. Ze strony władz państwowych bezpośredni nadzór nad WKSS sprawował minister, a polegał on na zatwierdzaniu dyrektora, członków grona nauczycielskiego oraz członków komisji egzaminacyjnej działającej podczas egzaminów dyplomowych²⁶.

Dla samej szkoły uzyskanie uprawnień państwowych było powodem do dumy, wspomniano o tym wydarzeniu w prasie²⁷. Od 1937 r. ogłoszenia w czasopiśmie diecezjalnych zachęcające przyszłych kandydatów do przysyłania zgłoszeń wyraźnie podkreślały, że WKSS posiada prawa szkół wyższych²⁸. Symbolicznym dopełnieniem uprawnień przysługujących młodzieży akademickiej był przywilej ubiegania się słuchaczy szkoły o odroczenie zasadniczej służby wojskowej²⁹.

nr 30, s. 416.

²² *Ustawa z dnia 22 lutego 1937 r. o prywatnych szkołach wyższych*. Dz. U. 1937 nr 13 poz. 89.

²³ J. Koredczuk, *Zarządzanie prywatnymi szkołami wyższymi w Polsce w okresie międzywojennym*, w: *Zarządzanie szkołą wyższą*, red. J. Blicharz, A. Chrisidu-Budnik, A. Sus, Wrocław 2014, s. 19-20.

²⁴ *Statut Wyższego Katolickiego Studium Społecznego w Poznaniu*. Dz. Urz. MWRiOP, 5 VII 1937.

²⁵ *Kronika Szkolna*, „Kurier Warszawski”, 28 VIII 1937, s. 5.

²⁶ *Statut Wyższego...*

²⁷ *Różne wiadomości*, „Przewodnik Katolicki”, 1937, nr 37, s. 617.

²⁸ *Wyższe Katolickie Studium Społeczne*, „Wiadomości Diecezjalne Lubelskie”, 1937, nr 8-9, s. 273.

²⁹ *Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 18 sierpnia 1938 r. wydane w porozumieniu z Ministrami Spraw Wojskowych i Spraw Wewnętrznych w sprawie określenia szkół, których uczniowie i słuchacze są uprawnieni do ubiegania się o odroczenie zasadniczej służby wojskowej*. Dz. U. 1938 nr 69, poz. 504.

Organizacja procesu nauczania i dobór kadry

Każdy rok szkolny dzielił się na trzy trymestry, a czas trwania studiów był systematycznie wydłużany. Początkowo były dwuletnie, po dwóch latach (od 1930 r.) dodano jeden trymestr. Wobec wspomnianego zintensyfikowania wysiłków o państwowe potwierdzenie statusu wyższej uczelni i zmiany oficjalnej nazwy na WKSS w 1935 r. wydłużono je do trzech lat i trzech miesięcy. Studia miały charakter stacjonarny, od studentów wymagano bezwzględnej obecności na zajęciach i przygotowania do nich. Dla osób, które nie mogły podołać tym wymagom, oferowano status wolnego słuchacza (bez prawa do uzyskania dyplomu). Nauczanie miało charakter typowo akademicki: odbywały się wykłady, ćwiczenia, konwersatoria, seminaria. Ich uzupełnieniem były zajęcia praktyczne: regularne wizytacje, hospitacje w placówkach. W toku studiów przewidziany był czas sześciomiesięcznej przerwy od zajęć na realizację indywidualnej praktyki ciągłej w instytucjach i organizacjach odpowiadających studiowanej specjalizacji (zakłady opiekuńczo-wychowawcze, organizacje charytatywne itp.). Za praktyki odpowiadał prof. Marian Wachowski (1903-1970)³⁰, który już w trakcie ich odbywania rozliczał studentów, prowadząc comiesięczną korespondencję listowną ze słuchaczami, w której opisywali zadania oraz czynności podejmowane w instytucji³¹.

Pierwszy rok zajęć miał charakter studiów ogólnoteoretycznych dla całego rocznika. Od drugiego roku słuchaczy dzielono na dwie grupy: akcji charytatywnej i opieki społecznej (grupa A) oraz akcji społeczno-oświatowej (grupa B). Na końcu każdego roku słuchacze zdawali egzaminy ustne z kilku przedmiotów głównych, warunkujące przejście na kolejny. Ponadto z końcem każdego trymestru zaliczali kolokwia. Po ukończeniu studiów odbywał się egzamin dyplomowy, na którym obecni byli członkowie komisji egzaminacyjnej zatwierdzeni przez MWRiOP (zwykle byli to czterej profesorowie etatowi WKSS). Egzamin składał się z zaprezentowania rozprawy dyplomowej wykazującej zdolność słuchacza do syntetycznego i analitycznego ujmowania zagadnień będących przedmiotem zainteresowań studium, dwóch pisemnych prac przygotowanych ze wskazanego materiału naukowego oraz z egzaminu ustnego z przedmiotów: Akcja Katolicka, socjologia stosowana, ponadto dla grupy A: problemy i metodyka akcji charytatywnej i opieki społecznej wraz z pedagogiką opiekuńczą, a dla grupy B: metodyka pracy oświatowej. Po zdaniu egzaminu dyplomowego wydawany był dyplom, a słuchaczom nadzwyczajnym jedynie świadectwo³².

Dyrektorem przez cały okres istnienia szkoły był ks. Edward Kozłowski (1888-1941), absolwent studiów ekonomiczno-politycznych UP. Po obronie doktoratu w 1926 r. zrezygnował z pracy naukowej, na rzecz zarządzania szkołą społeczną, redagowania miesięcznika „Przegląd Społeczny” oraz innych funkcji w diecezji³³. Zastępcą dyrektora był w pierwszych latach działalności szkoły ks. Władysław Krawczyk (1892-1973)³⁴, który w 1931 r.

³⁰ Zob. M. Brenk, *Działalność naukowa i dydaktyczna Mariana Wachowskiego (1903-1970) w okresie międzywojennym na Uniwersytecie Poznańskim oraz w Katolickiej Szkole Społecznej w Poznaniu*, „Biografistyka Pedagogiczna”, 2023, nr 3, s. 33-54.

³¹ Archiwum Państwowe w Poznaniu, Zespół Katolicka Szkoła Społeczna w Poznaniu, sygn. 15, Korespondencja M. Wachowskiego ze Stanisławą Daniel, Poznań 21 XII 1934, k. 25.

³² *Statut Wyższego...*

³³ Zob. M. Brenk, *Ks. Edward Kozłowski (1888-1940) – działacz społeczny, dyrektor Katolickiej Szkoły Społecznej w Poznaniu*, „Biografistyka Pedagogiczna”, 2022, nr 1, s. 213-234.

³⁴ Biogram w: B. Stanaszek, R. Nowakowski, *Słownik biograficzny księży diecezji sandomierskiej XIX-XX w.*, t. 2: H-L, Sandomierz 2015, s. 151-152.

był zmuszony wrócić do diecezji sandomierskiej i stanowisko to nie zostało w kolejnych latach obsadzone, a przy zmianie statutu w 1937 r. zostało pominięte³⁵.

Trzon kadry WKSS stanowiło czterech profesorów stałych, którzy wykładali przedmioty z kluczowych dziedzin programu dydaktycznego: zagadnienia związane z Akcją Katolicką, socjologią, pedagogiką i prawem. Przedmioty o charakterze uzupełniającym prowadziło kilkunastu nauczycieli, wśród których byli profesorowie Uniwersytetu Poznańskiego (UP), wykładowcy seminarium duchownego, praktycy i działacze społeczni. Jedynym pracującym przez cały okres istnienia uczelni profesorem był ks. Kozłowski. Od 1 września 1929 r. profesorem stałym był Tadeusz Szczurkiewicz (1895-1984), doktor socjologii i psychologii (przedmioty te wykładał na WKSS). Departament Szkół Wyższych MWRiOP uczynił go delegatem ministerstwa na egzaminach dyplomowych, czym gwarantowano uprawnienia państwowe absolwentom legitymujących się dyplomem WKSS. Warto nadmienić, że profesor był ateistą, co wobec jednoznacznie wyznaniowego charakteru szkoły może wskazywać na docenienie przez władze szkoły jego kompetencji naukowych i osobowościowych³⁶. Rok później profesorem stałym został Marian Wachowski (1903-1970), asystent w Katedrze Pedagogiki UP, który w roku 1929 uzyskał stopień doktora filozofii. Prowadził seminaria i zajęcia dydaktyczne z zakresu pedagogiki: m.in. oświaty dorosłych i opieki nad dzieckiem, koordynował także praktyki. Z kolei z początkiem października 1931 r. na stanowisku profesora stałego zatrudniono Jerzego Gutsche (1893-1940), absolwenta prawa UP z 1925 r. Prowadził on przedmioty związane z zagadnieniami prawa³⁷.

Oprócz czterech etatowych profesorów swój wkład w kształcenie działaczy katolickich na WKSS miały osoby związane z Uniwersytetem Poznańskim. W pierwszych latach działalności szkoły zajęcia z prawa konstytucyjnego i administracyjnego prowadził Witold Bronowski (1899-1975). Na uniwersytecie pracowali także inni wykładowcy: specjalista z zakresu ekonomii i polityki ekonomicznej Stefan Rosiński (1888-1964), doktor medycyny i profesor wydziału lekarskiego UP Paweł Gantkowski (1869-1938); lekarz mikrobiolog i higienista Franciszek Witaszek (1908-1943) oraz doktor filozofii Stefan Frycz (1876-1960)³⁸.

Cotygodniową egzegezę Pisma Świętego ze studentami WKSS przeprowadzał wybitny polski biblista, ks. Seweryn Kowalski (1890-1956)³⁹, wykładowca poznańskiego seminarium duchownego. Z kolei ks. Walerian Adamski (1885-1965) był zatrudniony jako wykładowca dochodzący, lecz z racji dużej ilości prowadzonych zajęć postrzegano go jako „faktycznego profesora WKSS”. Wykładowcą seminaryjnym był także ks. Zygmunt Baranowski (1884-1966), który wykładał apologetykę, dogmatykę i etykę⁴⁰.

³⁵ *Statut Wyższego...*

³⁶ Biblioteka Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Zespół: Spuścizna Tadeusza Szczurkiewicza, Życiorys, Sygn. 75 [b.p.].

³⁷ W. Winclawski, *Słownik biograficzny socjologii polskiej*, Toruń 2011, s. 125.

³⁸ Z. Zakrzewski, *Prof. dr Stefan Rosiński. Z żałobnej karty*, „Kronika Miasta Poznania”, 1965, nr 3, s. 73-75; J. Dybowski, *Śp. prof. dr Paweł Gantkowski (lekarz, działacz społ.)*, *Wspomnienia pośmiertne*, „Kronika Miasta Poznania”, 1938, nr 4, s. 547-549.

³⁹ Biogram w: *Słownik Polskich Teologów Katolickich*, red. L. Grzebień, t. 6: *K-P*, Warszawa 1983, s. 178-181.

⁴⁰ T. Szczurek, *Ks. Prof. Seweryn Kowalski (1890-1956)*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, 1957, nr 10, s. 2; Z. Dulczewski, *Profesor Wyższego Katolickiego Studium Społecznego*, w: *Krytyka rozumu socjologicznego. Praca zbiorowa, wydana z okazji 100-lecia urodzin Tadeusza Szczurkiewicza*, red. S. Kozyr-Kowalski, A. Przestalski, J. Włodarek, Poznań 1997, s. 590; K. Karłowski, *Śp. ks. Zygmunt Baranowski*, „Miesięcznik Kościelny Archidiecezji Poznańskiej”, 1967, s. 111-113.

Z zachowanych relacji studentów wynika, że szczególnie cenieni wśród nauczycieli akademickich byli tzw. praktycy, posiadający doświadczenie pracy w organizacjach społecznych. Zajęcia z bibliotekarstwa dla grupy oświatowej prowadził twórca czytelní ludowych ks. Antoni Ludwiczak (1878-1942), a także Maria Rymarkiewicz (1887-1967). Swoim doświadczeniem dzielił się ze słuchaczami nacelnik wydziału pracy i opieki społecznej w województwie poznańskim dr Stefan Wilczyński. Z kolei specjalistą od Akcji Katolickiej i jej struktur był ks. Stanisław Bross (1895-1982). Prawo cywilne wykładał poznański adwokat Michał Howorka (1900-1942), a zagadnienia dobroczynności omawiał dyrektor okręgu Związku Towarzystw Dobroczynnych Caritas ks. Stefan Janiak (1901-1996)⁴¹.

Grono studentów

Podstawowymi kryteriami przyjęcia na WKSS było posiadanie wykształcenia średniego, doświadczenie w pracy społecznej oraz wyróżniających się kwalifikacji moralnych⁴². Na każdy rok przyjmowano ok. 25 osób, co nie ulegało zmianie w kolejnych latach naboru. Dyrekcja poprzez ograniczenie liczby słuchaczy chciała zapewnić indywidualizację nauczania i skrupulatnie weryfikowała zarówno kandydatów, jak i nadzorowała postępy naukowe i postawy moralne słuchaczy. W jednym z artykułów promujących szkołę dyrektor napisał: „WKSS nie tylko jednak kształci swoich słuchaczy, ale wielki nacisk kładzie również na wyrobienie moralne. Te rozległe programowo i odpowiedzialne zadania Studium Społecznego mogą być zrealizowane tylko przez kontakt i ścisłą współpracę grona profesorskiego ze słuchaczami. Toteż WKSS przyjmować będzie li tylko ograniczoną liczbę słuchaczy mężczyzn i kobiet, udzielając pierwszeństwa w przyjęciu tym kandydatom, którzy pracowali już w instytucjach i stowarzyszeniach społecznych”⁴³. W gronie słuchaczy były siostry ze zgromadzeń zakonnych. W pierwszych trzech rocznikach absolwentów było ich około czterech na każdym roku, w kolejnych już mniej, z racji otwarcia w 1933 r. w Poznaniu Katolickiego Instytutu Wychowawczego, kierowanego przez Wandę Szuman, powołanego m.in. na skutek wzrostu zapotrzebowania na kursy dokształcające dla wychowawczyń przedszkoli katolickich⁴⁴.

Struktura wyznaniowa studentów była jednolita, co czyniło WKSS jedną z dwóch takich uczelni w Polsce (obok przeznaczonego wyłącznie dla osób wyznania mojżeszowego Instytutu Nauk Judaistycznych w Warszawie). Dla porównania na Uniwersytecie Poznańskim

⁴¹ T. Maliszewski, *Wyższe szkoły ludowe w koncepcjach pracy oświatowej ks. Antoniego Ludwiczaka*, „Studia Edukacyjne”, 2013, nr 29, s. 171; A. Głowinkowska, *Wspomnienie o dr Marii Rymarkiewicz*, „Bibliotekarz”, 1969, nr 6, s. 190; M. Damazyń, *Nie-ordynariusz gnieźnieński Stanisław Bross*, „Roczniki Teologiczne”, 2017, nr 4, s. 136; *Pierwszy Ogólnopolski Zjazd Przedstawicieli Opieki Społecznej Samorządu Terytorialnego w Poznaniu, dnia 24 i 25 września 1933*, [Poznań 1933], s. 70. O ks. Janiaku: A. Magdziarz, *Janiak Stefan (1901-1996)*, w: *Duchowieństwo Archidiecezji Poznańskiej. Kapłani zmarli w latach 1946-2014*, red. L. Wilczyński, Poznań 2014, s. 323-324.

⁴² AAL, [Jednostka]: *Katolicka Szkoła Społeczna 1927-1938*, Korespondencja ks. E. Kozłowskiego do Kurii Biskupiej w Łodzi, 27 VII 1934 r. [bp].

⁴³ *Dlaczego trzeba się śpieszyć z zapisem na wyższe Katolickie Studium Społeczne w Poznaniu?*, „Gość Niedzielny”, 1936, nr 33, s. 469.

⁴⁴ E. Leśniewska, *Życie Wandy Szuman*, w: *Wanda Szuman – pedagog i andragog specjalny – Szkice do portretu*, red. B. Borowska-Beszta, Radom 2009, s. 22-23.

w roku akademickim 1937/1938 osoby innego wyznania niż rzymskokatolickie stanowiły łącznie ponad 7 procent⁴⁵.

Dostępne statystyki zawierające dane dotyczące absolwentów trzech pierwszych roczników studium społecznego wskazują na stosunkowo niewielką liczbę bezrobotnych: łącznie 8 osób na 65 absolwentów kończących szkołę w latach 1930-1932, czyli w okresie kryzysu gospodarczego⁴⁶. Miejsca pracy absolwentów były podawane w „Biuletynie Związku Absolwentów Katolickiej Szkoły Społecznej”. Były to najczęściej stanowiska w placówkach kościelnych, np. kierownik bursy dla młodzieży, pracowniczka Katolickiej Misji Polskiej w Paryżu, wydział parafialny Caritas, kierownik działu naukowego Związku Katolickich Robotników, sekretarz biskupi, instruktor okręgowy Związku Młodzieży Polskiej⁴⁷.

Słuchacze pochodzili z terenu całej Rzeczypospolitej, choć oczywiście najliczniejszą grupą byli Wielkopolanie. Drugim regionem, z którego przyjeżdżali słuchacze, był Śląsk. Miało to związek z osobą bpa S. Adamskiego, który zanim w 1930 r. został mianowany biskupem diecezji katowickiej współtworzył szkołę i stale się angażował w jej działalność, m.in. w posłudze ojca duchownego⁴⁸. Będąc w Katowicach, zachęcał współpracowników stowarzyszeń diecezjalnych oraz przyszłych kleryków do studiowania w WKSS. Przykładem kształcenia liderów Akcji Katolickiej jest Seweryn Walkowiak, który, będąc bardzo zaangażowanym w pracę na rzecz KSMM w Katowicach, otrzymał od sekretarza generalnego tej organizacji stypendium na odbycie studiów w Poznaniu⁴⁹. Wśród biskupów życzliwie nastawionych do poznańskiej uczelni był także biskup łódzki Włodzimierz Jasiński (1873-1965), który – jak podkreśla ks. Kazimierz Dąbrowski – „popierał działalność Katolickiej Szkoły Społecznej w Poznaniu, doceniając możliwości wykorzystania kadry na potrzeby środowiska łódzkiego i jego placówek opieki społecznej”⁵⁰.

Sylwetki absolwentów WKSS są jednym z jeszcze nierozpoznanych i wartym dalszych badań źródłowych zagadnieniem. Wiele cenionych osób życia naukowego i społecznego w swoich życiorysach wymienia poznańskie studium, a tytułem egzemplifikacji można wskazać takie postacie jak: etnolog Józef Burszta (1914-1987)⁵¹, poetka Maria Korpikiewicz (1913-1989) czy historyczka sztuki Anna Rogalanka (1919-2011)⁵².

⁴⁵ T. Wysocki, *Struktura narodowościowo-wyznaniowa uczniów szkół średnich w II Rzeczypospolitej w roku szkolnym 1937/1938*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 2007, nr 1-2, s. 121.

⁴⁶ *Absolwenci Studium Społecznego Katolickiej Szkoły Społecznej*, „Przewodnik Społeczny”, 1932, nr 10, s. 448.

⁴⁷ *Biuletyn Związku Absolwentów Katolickiej Szkoły Społecznej*, dodatek do „Przewodnika Społecznego”, dane z rocznika 1932 (nr 1-10).

⁴⁸ *Sprawozdanie...*, s. 7; A. Gulczyński, *Stanisław Adamski (1875-1967)*, w: *Wielkopole XX wieku*, red. A. Gulczyński, Poznań 2001, s. 28; M. Chamot, *Polska myśl chrześcijańsko-społeczna w zaborze pruskim w latach 1890-1918*, Toruń 1991, s. 10-11.

⁴⁹ AAP, Relacja słuchacza Seweryna Walkowiaka...

⁵⁰ K. Dąbrowski, *Arcybiskup Włodzimierz Jasiński (1873-1965). Życie i działalność*, Łódź 2015, s. 174.

⁵¹ Z. Jasiewicz, *Profesor Józef Burszta*, „Lud”, 1988, t. 72, s. 6.

⁵² Anna Rogalanka, w: *Polski słownik biograficzny konserwatorów zabytków*, z. 5, red. I. Błaszczyk i in., Warszawa 2016, s. 80.

Kres działalności uczelni

Wybuch wojny oznaczał dla społeczności definitywne zaprzestanie działalności. Nie odbyła się inauguracja zaplanowana na 3 października 1939 r.⁵³ ani zaplanowane na grudzień uroczystości jubileuszowe szkoły, na które przygotowywano księgę pamiątkową zawierającą m.in. artykuły naukowe profesorów i absolwentów⁵⁴. Ks. dyrektor E. Kozłowski został aresztowany 9 listopada 1939 r. Zmarł z wycieńczenia w obozie koncentracyjnym Gusen 18 listopada 1940 r. w wieku 52 lat⁵⁵.

Pamięć o WKSS w Polsce Ludowej nie sprowokowała grona byłych słuchaczy i wykładowców do spisania i opublikowania artykułów, wspomnień, syntez naukowych. Z pewnością było to utrudnione w warunkach ustrojowych, w których legitymowanie się przedwojennym dyplomem szkoły dla elit katolickich nie ułatwiało funkcjonowania w życiu społecznym i zawodowym. Potwierdza to relacja przywoływanego wcześniej S. Walkowiaka, który, wspominając czasy stalinowskie, pisał: „Wypominano mi często moje katolickie studia przedwojenne: był pan podwójnym akowcem. Przed wojną Akcja Katolicka, a w czasie wojny Armia Krajowa”⁵⁶.

Wzmiankę o odrodzeniu WKSS opublikowały w czerwcu 1947 r. wydawane na emigracji czasopisma: w Brukseli „Orzeł Biały”⁵⁷ oraz w Paryżu „Polska Wierna”, w ramach przeglądu bieżących wiadomości z Polski. Wynikało z niej, że arcybiskup poznański Walenty Dymek (1888-1956) reaktywował studium, ustanawiając jego rektorem ks. Czesława Piotrowskiego, a w skład kadry mieli wejść m.in. ks. Lech Kaczmarek (1909-1984), ks. Z. Baranowski, ks. Maksymilian Rode (1911-1999), ks. Witold Gronkowski (1900-1964) oraz były profesor tej szkoły M. Wachowski⁵⁸. Dotychczasowe poszukiwania nie dały odpowiedzi na pytanie o powodzenie przedsięwzięcia. Jednakże okres umacniania się władzy komunistycznej i ograniczania roli wszelkiego rodzaju niezależnych działań społecznych z pewnością nie był na to dobrym momentem.

Jednorazową inicjatywą był trzydniowy Zjazd absolwentów WKSS, który miał miejsce w Klasztorze Franciszkanów w Panewnikach k. Katowic w dniach 10-12 X 1970 r. W jedynej dotychczas odnalezionej relacji można przeczytać: „Zebrała się nas wtedy dość liczna grupa absolwentów z całego kraju. Przekazane wówczas wspomnienia obrazowały ciekawe przeżycia, postawy życiowe, a przede wszystkim wpływ pracy zawodowej i społecznej absolwentów w duchu apostołstwa świeckich. Szkoda, że spotkań takich nie dało się już później zorganizować mimo wysiłku wielu absolwentów również w okresie późniejszym”⁵⁹.

⁵³ *Wyższe Katolickie Studium Społeczne w Poznaniu*, „Rozporządzenia Urzędowe Łomżyńskiej Kurii Diecezjalnej”, 1 sierpnia 1939, s. 90.

⁵⁴ AAP, Relacja słuchacza Seweryna Walkowiaka...

⁵⁵ M. Brenk, *Ks. Edward Kozłowski...*, s. 229.

⁵⁶ AAP, Relacja słuchacza Seweryna Walkowiaka...

⁵⁷ Zob. W. Brakowiecki, *Czasopiśmiennictwo polonijne, jego rola i znaczenie w życiu wychodźstwa polskiego w Belgii*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 2005, s. 204.

⁵⁸ *Życie kulturalne w kraju*, „Orzeł Biały”, 14 czerwca 1947, nr 24 (258), s. 4.

⁵⁹ AAP, Relacja słuchacza Seweryna Walkowiaka...

Zakończenie

Istniejąca zaledwie kilkanaście lat Wyższa Katolicka Szkoła Społeczna w Poznaniu z powodzeniem kształciła kadry dla zakładów opiekuńczych na szczeblu kierowniczym oraz liderów organizacji społecznych, co znajduje potwierdzenie w relacjach zamieszczanych na łamach czasopism redagowanych przez absolwentów tej szkoły oraz w powojennych biogramach byłych studentów. Powojenne zmiany ustrojowe nie pozwoliły wykorzystać potencjału budowanej z pieczołowitością placówki i jej dorobek organizacyjny pozostał niemalże zapomniany. Elementami wymagającymi dalszych badań są z pewnością sylwetki około 200 absolwentów szkoły i weryfikacja wpływu programu kształcenia i wychowania w tej placówce na uzyskane posady, wybierane postawy etyczne, rolę odegraną w życiu społecznym okresu wojny i okupacji oraz Polski Ludowej.

Bibliografia

Archiwalia

- Archiwum Archidiecezjalne w Katowicach, Zespół Kancelaria Biskupa Adamskiego, Sygn. 168.
Archiwum Archidiecezjalne w Łodzi, [Jednostka] Katolicka Szkoła Społeczna 1927-1938.
Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu, Zespół Katolicka Szkoła Społeczna w Poznaniu, Sygn. 26.
Archiwum Państwowe w Poznaniu, Zespół Katolicka Szkoła Społeczna w Poznaniu, Sygn. 15.
Biblioteka Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Zespół Spuścizna Tadeusza Szczurkiewicza, Sygn. 75.

Źródła drukowane

- Absolwenci Studium Społecznego Katolickiej Szkoły Społecznej*, „Przewodnik Społeczny”, 1932, nr 10, s. 448.
Apel Wyższego Katolickiego Studium Społecznego do maturzystów, „Gość Niedzielny”, 1935, nr 30, s. 416.
Biuletyn Związku Absolwentów Katolickiej Szkoły Społecznej, dodatek do „Przewodnika Społecznego”, dane z rocznika 1932 (nry 1-10).
Czypicki B., *Idea apostołstwa świeckich u św. Leona Wielkiego*, Poznań 1937.
Dlaczego trzeba się śpieszyć z zapisem na wyższe Katolickie Studium Społeczne w Poznaniu?, „Gość Niedzielny”, 1936, nr 33, s. 469.
Jakie zadanie spełnia Katolicka Szkoła Społeczna?, „Kurier Poznański”, 8 lipca 1932, s. 9.
Konieczny J., *Problemy stanu robotniczego a katolickie postulaty społeczne*, Poznań 1937.
Kozłowski E., *Katolicka Szkoła Społeczna w Poznaniu*, w: *Pracownik oświatowy. Biuletyn XIV Konferencji oświatowej poświęconej sprawie kształcenia pracowników oświaty dorosłych. Krzemieniec, 22-25 maja 1930 r.*, Warszawa 1930, s. 126-128.
Kozłowski E., *Zadania społeczne Akcji Katolickiej*, „Przewodnik Społeczny”, 1936, nr 10, s. 326, s. 330-337.
Kronika Szkolna, „Kurier Warszawski”, 28 sierpnia 1937, s. 5.
Pierwszy Ogólnopolski Zjazd Przedstawicieli Opieki Społecznej Samorządu Terytorialnego w Poznaniu, dnia 24 i 25 września 1933, [Poznań 1933].
Pismo okólne Ministerstwa Opieki Społecznej z dn. 5 sierpnia 1937 r. w sprawie doboru kwalifikowanych pracowników opieki społecznej, Dz. Urz. MOS, R. III, Warszawa, 5 sierpnia 1937 r.
Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 18 sierpnia 1938 r. wydane w porozumieniu z Ministrami Spraw Wojskowych i Spraw Wewnętrznych w sprawie

- określenia szkół, których uczniowie i słuchacze są uprawnieni do ubiegania się o odroczenie zasadniczej służby wojskowej. Dz. U. 1938 nr 69, poz. 504.
- Różne wiadomości, „Przewodnik Katolicki”, 1937, nr 37, s. 617.
- Sprawozdanie Katolickiej Szkoły Społecznej za rok 1928. „Przewodnik Społeczny”, 1930, nr 1, s. 1-8.
- Statut Katolickiej Szkoły Społecznej w Poznaniu, „Miesięcznik Kościelny Archidiecezji Gnieźnieńskiej i Poznańskiej”, 1927, nr 6, s. 32-34.
- Statut Wyższego Katolickiego Studium Społecznego w Poznaniu. Dz. Urz. MWRiOP, 5 lipca 1937.
- Szkoła przygotowująca do życia, „Dom i Szkoła”, 1934, nr 17, s. 67.
- Ustawa z dnia 22 lutego 1937 r. o prywatnych szkołach wyższych. Dz. U. 1937 nr 13 poz. 89.
- Wpisy na Wyższe Katolickie Studium Społeczne w Poznaniu, „Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie”, 1936, nr 9, s. 413.
- Wyższe Katolickie Studium Społeczne w Poznaniu, „Rozporządzenia Urzędowe Łomżyńskiej Kurii Diecezjalnej”, 1 sierpnia 1939, s. 90.
- Wyższe Katolickie Studium Społeczne, „Wiadomości Diecezjalne Lubelskie”, 1937, nr 8-9, s. 273.
- Życie kulturalne w kraju, „Orzeł Biały”, 14 czerwca 1947, nr 24 (258), s. 4.

Opracowania

- Banaszak M., *Narodziny Katolickiej Szkoły Społecznej w Poznaniu*, „Chrześcijanin w Świecie”, 1974, nr 4, s. 82-93.
- Brakowiecki W., *Czasopiśmiennictwo polonijne, jego rola i znaczenie w życiu wychodźstwa polskiego w Belgii*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 2005, s. 193-221.
- Brenk M., Chaczko K., Płasek R., *Organizacja pomocy społecznej w Polsce w latach 1918-2018*, Warszawa 2018.
- Brenk M., *Działalność naukowa i dydaktyczna Mariana Wachowskiego (1903-1970) w okresie międzywojennym na Uniwersytecie Poznańskim oraz w Katolickiej Szkole Społecznej w Poznaniu*, „Biografistyka Pedagogiczna”, 2023, nr 3, s. 33-54.
- Brenk M., *Katolicka Szkoła Społeczna w Poznaniu (1927-1939)*, „Praca Socjalna”, 2019, nr 3, s. 137-153.
- Brenk M., *Ks. Edward Kozłowski (1888-1940) – działacz społeczny, dyrektor Katolickiej Szkoły Społecznej w Poznaniu*, „Biografistyka Pedagogiczna”, 2022, nr 1, s. 213-234.
- Chamot M., *Polska myśl chrześcijańsko-społeczna w zaborze pruskim w latach 1890-1918*, Toruń 1991.
- Damazyn M., *Nie-ordynariusz gnieźnieński Stanisław Bross*, „Roczniki Teologiczne”, 2017, nr 4, s. 133-156.
- Dąbrowski K., *Arcybiskup Włodzimierz Jasiński (1873-1965). Życie i działalność*, Łódź 2015.
- Dulczewski Z., *Profesor Wyższego Katolickiego Studium Społecznego*, w: *Krytyka rozumu socjologicznego. Praca zbiorowa, wydana z okazji 100-lecia urodzin Tadeusza Szczurkiewicza*, red. S. Kozyr-Kowalski, A. Przestalski, J. Włodarek, Poznań 1997, s. 586-593.
- Dybowski J., *Śp. prof. dr Paweł Gantkowski (lekarz, działacz społ.). Wspomnienia pośmiertne*, „Kronika Miasta Poznania”, 1938, nr 4, s. 547-549.
- Głowinkowska A., *Wspomnienie o dr Marii Rymarkiewicz*, „Bibliotekarz”, 1969, nr 6, s. 190.
- Gulczyński A., *Stanisław Adamski (1875-1967)*, w: *Wielkopole w XX wieku*, red. A. Gulczyński, Poznań 2001, s. 19-37.
- Informator o stratach bibliotek i księgozbiorów domowych na terytoriach Polskich okupowanych w latach 1939-1945 (bez ziem wschodnich)*, oprac. B. Bieñkowska, U. Paszkiewicz, J. Szymański, Poznań 2000.
- Jasiewicz Z., *Profesor Józef Burszta*, „Lud”, 1988, t. 72, s. 5-15.
- Karłowski K., *Śp. ks. Zygmunt Baranowski*, „Miesięcznik Kościelny Archidiecezji Poznańskiej”, 1967, s. 111-113.
- Koredczuk J., *Zarządzanie prywatnymi szkołami wyższymi w Polsce w okresie międzywojennym*, w: *Zarządzanie szkołą wyższą*, red. J. Blicharz, A. Chrisidu-Budnik, A. Sus, Wrocław 2014, s. 13-20.

- Leśniewska E., *Życie Wandy Szuman*, w: *Wanda Szuman – pedagog i andragog specjalny – Szkice do portretu*, red. B. Borowska-Beszta, Radom 2009, s. 19-25.
- Łapot M., *Studium Pracy Społecznej we Lwowie (1935-1939)*, „Pedagogika Społeczna”, 2018, nr 2, s. 83-99.
- Magdziarz A., *Janiak Stefan (1901-1996)*, w: *Duchowieństwo Archidiecezji Poznańskiej. Kapłani zmarli w latach 1946-2014*, red. L. Wilczyński, Poznań 2014, s. 323-324.
- Maliszewski T., *Wyższe szkoły ludowe w koncepcjach pracy oświatowej ks. Antoniego Ludwiczaka*, „Studia Edukacyjne”, 2013, nr 29, s. 169-190.
- Piaszyk M., *Rola Katolickiej Szkoły Społecznej w Poznaniu w zawodowym dokształcaniu zakonnic*, „Roczniki Nauk Społecznych”, 1979, nr 7, s. 85-104.
- Polski słownik biograficzny konserwatorów zabytków*, z. 5, red. I. Błaszczyk i in., Warszawa 2016.
- Słownik Polskich Teologów Katolickich*, red. L. Grzebień, t. 6: K-P, Warszawa 1983.
- Stanaszek B., Nowakowski R., *Słownik biograficzny księży diecezji sandomierskiej XIX-XX w.*, t. 2: H-L, Sandomierz 2015.
- Szczurek T., *Ks. Prof. Seweryn Kowalski (1890-1956)*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, 1957, nr 10, s. 1-8.
- Winclawski W., *Słownik biograficzny socjologii polskiej*, Toruń 2011.
- Wysocki T., *Struktura narodowościowo-wyznaniowa uczniów szkół średnich w II Rzeczypospolitej w roku szkolnym 1937/1938*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 2007, nr 1-2, s. 111-132.
- Zakrzewski Z., *Prof. dr Stefan Rosiński. Z żałobnej karty*, „Kronika Miasta Poznania”, 1965, nr 3, s. 73-75.

PRZEMYSŁAW PAZIK¹
Uniwersytet Warszawski
ORCID 0000-0002-9560-7547

EUROPEJSKI MOMENT POLSKIEJ CHADECJI – STRONNICTWO PRACY I UNIA W POLSCE 1943-1946²

The European Moment of Polish Christian Democracy: Stronnictwo Pracy and Unia in Poland, 1943–1946

Abstract: The aim of this paper is to identify the structural and ideological similarities between the Labour Party (Stronnictwo Pracy, SP) in Poland and Christian democratic parties in Western Europe (specifically in France and Italy) during the period 1943–1946. On a structural level, post-war Christian democratic parties emerged through the consolidation of pre-war Christian democratic circles and Catholic resistance organizations – many of which either did not exist before the war or operated outside traditional Christian democratic environments. On an ideological level, these newly formed parties developed programs that departed from pre-1939 frameworks, aiming instead to create a new ideological synthesis grounded in democratism and anti-communism. The defeat of the Polish Labour Party in 1946 can be interpreted as the moment when the European path of Polish Christian democracy was blocked, and the Christian democratic movement was marginalized until the arrest of the editorial board of “Tygodnik Warszawski” in 1948.

Keywords: Christian democracy, Stronnictwo Pracy, Mouvement Républicain Populaire, Democrazia Cristiana, Karol Popiel,

Abstrakt: Celem artykułu jest wskazanie strukturalnych i ideowych podobieństw między Stronnictwem Pracy w Polsce a partiami chrześcijańsko-demokratycznymi w Europie Zachodniej (Francji i Włoszech) w okresie 1943-1946. W wymiarze strukturalnym można zauważyć, że powojenne partie chrześcijańsko-demokratyczne powstały w wyniku konsolidacji przedwojennych środowisk chadeckich oraz katolickich organizacji ruchu oporu, które przed wojną albo nie istniały, albo działały poza środowiskami chadeckimi. W wymiarze ideowym nowo powstałe partie sformułowały programy, które zakładały odejście od formuł sprzed 1939 r. i ukształtowanie nowej syntezy ideowej na gruncie demokratyzmu i antykomunizmu. Porażkę Stronnictwa Pracy w 1946 r. można interpretować jako moment, w którym europejska droga polskiej chadecji została zablokowana, a nurt chrześcijańsko-demokratyczny został zmarginalizowany aż do aresztowań członków redakcji „Tygodnika Warszawskiego” w 1948 r.

¹ Adiunkt w Zakładzie Nauk Pomocniczych Historii na Wydziale Historii UW. Zainteresowania badawcze koncentrują się na historii Kościoła katolickiego, chrześcijańskiej demokracji i myśli politycznej w XX w. E-mail: przemyslaw.pazik@uw.edu.pl.

² Artykuł jest rozszerzoną wersją wystąpienia pod tym samym tytułem w ramach konferencji *Nie tylko Wojciech Korfanty... Środowiska chadeckie w Polsce w XX wieku* zorganizowanej przez Muzeum Śląskie w Katowicach 18 września 2023 r. Dziękuję pozostałym uczestnikom wydarzenia za cenne uwagi dotyczące tekstu.

Słowa kluczowe: chrześcijańska demokracja, *Stronictwo Pracy*, Unia, Mouvement Républicain Populaire, Democrazia Cristiana, Karol Popiel

Można powiedzieć, że był on [Jan Hoppe] prekursorem tych teorii organizacyjnych, które wiele lat po wojnie stały się realnością zarówno we francuskim MRP, jak i włoskiej Democrazia Cristiana³

Wstęp

Ideowa bliskość i podobieństwo strategii organizacyjnej chrześcijańskiej demokracji w Polsce i w Europie Zachodniej były dla polskich działaczy chrześcijańsko-społecznych oczywistością – świadczą o tym choćby przywołane powyżej słowa Konrada Sieniewicza. Jednakże historiografia koncentrowała się przede wszystkim na rekonstrukcji losów Stronictwa Pracy, Unii i działalności Karola Popiela po 1945 r. w ramach polityki krajowej oraz emigracyjnej⁴. Dopiero niedawno zaczęto podkreślać zakorzenienie polskiej chadecji w jej europejskiej tradycji⁵. Warto więc przyjrzeć się bardziej szczegółowo, na czym polegało podobieństwo polskiej i zachodnioeuropejskiej chadecji. W tym celu proponuję spojrzeć na krótki okres, kiedy polscy przedstawiciele tego nurtu podejmowali próby działania „tak jak na zachodzie” – a więc, kiedy nie musieli jedynie oglądać, czym mogliby stać się, gdyby nie nastanie nad Wisłą reżimu komunistycznego.

Jednocześnie problem okresu 1943-1946 wpisuje się w szerszą debatę o transformacji ruchu chrześcijańsko-demokratycznego. W historiografii można wyróżnić podejście podkreślające jego dziewiętnastowieczne korzenie, a sukces powojenny interpretować jako rezultat wieloletniej działalności chadeków⁶, oraz drugi nurt badań, wskazujący na jakościową zmianę w okresie po 1945 r., kiedy miał mieć miejsce nowy założycielski moment chadecji⁷. Ten proces w Polsce nie znalazł swojej realizacji, a partię chadecką zastąpiły inne formy politycznego działania katolików.

W okresie międzywojennym Chrześcijańska Demokracja, a później Stronictwo Pracy utrzymywały relacje z pokrewnymi partiami zachodnioeuropejskimi. Przykładem niech będzie pierwszy zjazd „partii politycznych o inspiracji chrześcijańskiej”, który odbył się w grudniu 1925 r. Wcześniej w tym roku do Paryża przybył ks. Luigi Sturzo, lider włoskiej PPI (*Partito popolare italiano*), zmuszony do emigracji przez Mussoliniego. W Paryżu Sturzo wiąże się ze środowiskiem PDP (*Parti démocrate populaire*) i w oparciu o nie organizuje prace Międzynarodowego Sekretariatu Partii Demokratycznych o inspiracji Chrześcijańskiej

³ K. Sieniewicz, *Jan pragmatyk*, w: J. Braun, K. Popiel, K. Sieniewicz, *Człowiek ze spiżu*, Wrocław 1982, s. 82.

⁴ Zob. Przede wszystkim: K. Turowski, *Historia ruchu chrześcijańsko-demokratycznego w Polsce*, Warszawa 1989, t. 2; W. Bujak, *Stronictwo Pracy 1937-1946-1950*, Warszawa 1988; J. Zabłocki, *Chrześcijańska demokracja w kraju i na emigracji 1947-1970*, Lublin 1997.

⁵ T. Sikorski, *Węzeł gordyjski. Katolicy świeccy w PRL 1956-1989*, Warszawa 2021, s. 15n.; P. Pazik, *Spory i wybory katolików w Polsce 1942-1948*, Warszawa 2022; P.H. Kosicki, *Personalizm po polsku. Francuskie korzenie polskiej inteligencji katolickiej*, tłum. J. Giebułtowski, Warszawa 2016.

⁶ S. Kalyvas, *From Pulpit to Party: Party Formation and the Christian Democratic Phenomenon*, „Comparative Politics”, 30/1998, nr 3, s. 293-312.

⁷ S. Kalyvas, K. Van Kersbergen, *Christian democracy*, „Annual Review of Political Science”, 13/2010, s. 185; W. Kaiser, H. Wahnout, *Introduction*, w: *Political Catholicism 1914-1945*, red. W. Kaiser, H. Wahnout, London 2004, s. 1; M. Conway, *The age of Christian Democracy*, w: *European Christian Democracy. Historical Legacies and Comparative Perspectives*, red. T. Kselman, J.A. Buttigieg, Notre Dame IN 2003, s. 43.

(*Sécretariat International des Partis Démocratiques d'Inspiration Chrétienne*, SIPDIC). Z ramienia polskiej chadecki uczestniczyli w nim Wacław Bitner i ks. Aleksander Wójcicki⁸.

Niewątpliwie przed 1939 r. polscy chrześcijańscy demokraci czuli się częścią europejskiego obiegu idei, mając jednocześnie przekonanie, że podlegają podobnym historycznym procesom i wyzwaniom. Jak na to poczucie i to miejsce wpłynęła specyfika przebiegu okupacji niemieckiej i sowieckiej w Polsce oraz powojenny los naszego kraju, uwięzionego w sowieckiej strefie wpływów?

Odpowiedź na to pytanie chciałbym przedstawić, biorąc pod uwagę dwa aspekty: systemowy i ideologiczny. Pierwszy koncentruje się na pytaniu o miejsce partii chrześcijańsko-demokratycznej w systemie politycznym i partyjnym, drugi odnosi się do treści programowej i ideowej, z którą partia chrześcijańsko-demokratyczna stawiała do rywalizacji politycznej w kraju. Interesować mnie będzie okres między 1943 a 1946 rokiem, czyli czas ukonstytuowania się środowiska powstałego po połączeniu Stronnictwa Pracy i Unii oraz jego przejścia do oficjalnie działającej grupy Karola Popiela w ramach powojennego SP. Analiza losów tej grupy oraz sformułowanej przez działaczy SP wizji miejsca idei katolicko-społecznych i chrześcijańsko-demokratycznych w powojennej Polsce, pozwoli przedstawić reprezentatywny obraz intelektualnej i politycznej kondycji nurtu chadeckiego nad Wisłą. Spojrzenie na losy polskich chadeków w kontekście dziejów chadecki w Zachodniej Europie pozwoli natomiast pokazać, że historie te są miejscami zaskakująco zbieżne.

Konsolidacja chadecki we Francji i Włoszech 1943-1944

Pierwszym z podobieństw między chadecką polską a zachodnioeuropejską jest proces konsolidacji, który miał miejsce po 1942 r. Wynikał on z wielu czynników, zarówno tych związanych ze specyfiką działań wojennych na terytorium danego kraju, jak i z szerokich, geopolitycznych zmian, zwłaszcza zerwania sojuszu III Rzeszy ze Związkiem Sowieckim. Wejście ZSRR do koalicji antyhitlerowskiej doprowadziło do aktywizacji komunistycznego ruchu oporu w krajach znajdujących się pod okupacją niemiecką, co z kolei postawiło przed katolickim ruchem oporu problem stosunku do komunizmu i Rosji sowieckiej. Wraz z postępem aliantów kraje i narody, które znalazły się w strefie zgniotu między Armią Czerwoną a siłami na Zachodzie, coraz bardziej liczyły na poróżnienie się wielkich sojuszników⁹.

Przykładem przemian koncepcji ideowych i strategii politycznych wysuwanych pod wpływem konkurencji z komunistami była idea „ludowego nurtu polityki”¹⁰, którą sformułował Gilbert Gru, lider młodzieży katolickiej z Lyonu¹¹. Nurt ludowy miał być szansą dla katolików na zerwanie z prawicą – skompromitowaną poparciem udzielonym rządowi w Vichy, a jednocześnie mógł stać się platformą współpracy z komunistami. W oparciu o tę koncepcję w 1944 r. utworzono partię polityczną: Ruch Republikańsko-Ludowy (*Mouvement*

⁸ R. Papini, *L'internazionale DC. La cooperazione tra i partiti democratici cristiani tra il 1925 e il 1985*, Milano 1986, s. 41-42, 62; K. Popiel, *Wspomnienia polityczne*, Warszawa 1983, s. 58, 74; G. Müller, *Anticipated Exile of Catholic Democrats: The Secrétariat International des Partis Démocratiques d'Inspiration Chrétienne*, w: *Political Catholicism in Europe 1918-1945...*, op. cit., s. 207-217.

⁹ Tak kalkulowali unioniści, którzy sytuację pod koniec 1944 r. podsumowali krótko: „Toczy się rozgrywka anglosasko-rosyjska o wpływy w całej Europie”; *Europa u schyłku 1944 r.*, IPN BU 1564/1, k. 76.

¹⁰ J.-D. Durand, *L'Europe de la Démocratie chrétienne*, Bruxelles 1995, s. 219-222.

¹¹ R.W. Rauch, *Politics and belief in contemporary France. Emmanuel Mounier and Christian Democracy, 1932-1950*, Hague 1972, s. 245-247.

Republicain Populaire, MRP), który, szczególnie przed 1947 r., odgrywał kluczową rolę w polityce francuskiej. Konsolidacja sił politycznych przebiegała więc na bazie przedwojennych organizacji partyjnych – w przypadku katolików była to Partia Demokratyczno-Ludowa (*Parti démocrate populaire*, PDP) oraz Młoda Republika (*Jeune République*, JR), które pozyskały nowych członków spośród działaczy katolickiej lewicy, skupionych wokół czasopism takich jak „Temoignage Chrétien”, „Esprit” czy „Cahiers de Notre Jeunesse”¹².

Program MRP miał zdecydowanie progresywny charakter. Ruch przedstawiał się jako partia moralnej rewolucji, obiecującej wolność, godność i bezpieczeństwo obywatelom w oparciu o urzeczywistnienie zarówno praw politycznych, jak i społecznych. Zapowiadano reformę „struktury” politycznej i społeczno-gospodarczej kraju, która miała przynieść wyzwolenie człowieka. Co szczególnie ważne, rewolucja ta miała zostać przeprowadzona poprzez i w ramach prawa – przez co rozumiano konieczność jak najszybszej organizacji wolnych wyborów¹³.

Wobec braku porozumienia z partiami lewicy MRP poszukiwało nowej identyfikacji, którą w pierwszym okresie swego istnienia (do 1946 r.) zyskało, funkcjonując *de facto* jako jedyna partia, którą mogli poprzeć sympatycy generała de Gaulła¹⁴. MRP konsolidowało się wokół trzech filarów: kadrowego i ideowego oparcia o partie i organizacje społeczne katolików z okresu III Republiki, koncepcji „rewolucji poprzez zmianę prawa” jako alternatywy dla rewolucji komunistycznej oraz identyfikacji jako partia reprezentująca katolicką część ruchu oporu. Te trzy składowe – wraz z antykomunizmem – złożyły się na krystalizację MRP jako umiarkowanej partii postępowej, jeżeli chodzi o program, ale partii prawicowej, jeżeli chodzi o percepcję Francuzów¹⁵.

Podobna jak w przypadku Francji konsolidacja środowisk chadeckich wokół przedwojennej struktury partyjnej miała też miejsce we Włoszech. Począwszy od połowy 1943 r. przy „starej gwardii” popolarów (członków PPI: *Partito Popolare Italiano*), w kręgu oddziaływania środowiska chadeckiego, znaleźli się młodszy działacze. Część pochodziła ze struktur akademickich Akcji Katolickiej, część wywodziła się ze środowisk katolickiego Uniwersytetu Św. Serca w Mediolanie.

Na płaszczyźnie ideowej wspólny fundament środowisk katolickich został wypracowany podczas zjazdów społecznych w Camaldoli. Tam w 1943 r. przedstawiciele młodszego pokolenia włoskich chrześcijańskich demokratów sformułowali zasady życia społecznego ujęte w formie kodeksu aktualizującego kodeks z Mailnes (Melchen)¹⁶. Kodeks z Camaldoli to synteza katolickiej nauki społecznej dokonana w okresie nastania okupacji niemieckiej w północnych Włoszech. Odcinając się od doświadczenia faszyzmu, młodzi katolicy prezentowali odmienną koncepcję państwa, które miało służyć osobie i obywatelowi. Postulat

¹² P. Kosicki, op. cit., s. 97n.; R.W. Rauch, op. cit., s. 248.

¹³ Manifest MRP z 25-26.07.1944, w: P. Letamendia, *Le mouvement républicain populaire: le MRP, histoire d'un grand parti français*, Paris 1995, s. 65.

¹⁴ Rozłam między MRP a de Gaullem nastąpił w 1946 r., kiedy to partia nie poparła generała w jego krytyce projektu konstytucji IV Republiki. Zamiast tego poszukiwano zbliżenia z socjalistami. W 1947 r. de Gaulle powołał do życia *Rassemblement du Peuple Français* (RPF), który doprowadził do odebrania prawie połowy głosów MRP, przyczyniając się do marginalizacji ruchu, zob. A. Hall, *Charles de Gaulle*, Warszawa 2002, s. 207n.

¹⁵ P. Letamendia, op. cit., s. 67-86.

¹⁶ S. Tramontin, *La democrazia cristiana. Dalla resistenza alla repubblica*, w: *Storia della Democrazia Cristiana*, red. F. Malgeri, t. 1, Roma 1987, s. 22-27.

ten nie ograniczał się do domeny polityki, ale rozciągał się na życie gospodarcze¹⁷. Autorzy kodeksu przyjmowali też złożoną koncepcję narodu-społeczeństwa, które składało się z wielu grup: zawodowych, regionalnych, religijnych, a w szczególności z rodzin¹⁸. Kodeks podniósł też kreacyjny i emancypacyjny walor pracy ludzkiej. Ze względu na te wartości państwo miało szczególne zadania wobec świata pracy: ustawodawstwo miało gwarantować sprawiedliwe stosunki pracy oraz prawo do czasu wolnego, odpoczynku i rozwoju¹⁹. Kodeks z Camaldoli był więc aktualizacją nauczania społecznego, tekstem bardziej wskazującym kierunek myślenia politykom niż zawierającym konkretne rozwiązania, które stałyby się podstawą dla ruchu politycznego.

Równolegle do prac w ramach Akcji Katolickiej miały miejsce prace programowe w ramach tworzącej się partii chadeckiej. Jeszcze w 1943 r. ogłoszono dwa istotne manifesty. Pierwszy, zatytułowany *Idee ricostruttive della Democrazia Cristiana*, był dokumentem programowym DC wypracowanym w gronie dawnych działaczy PPI i młodych aktywistów katolickich zebranych w Rzymie. W tym samym miesiącu grupa neogwelfów z Mediolanu ogłosiła swoją odezwę²⁰ – ruch ten skłonił DC do współpracy i uwzględnienia stanowiska tej grupy, co zaowocowało przełomie 1943 i 1944 r. wypracowaniem wspólnej odezwy²¹.

Treść tych manifestów wskazuje na odrzucenie przez chrześcijańskich demokratów korporacjonizmu i powrót do tradycji liberalnego katolicyzmu z początków XX w. Zmiana ta polegała na umieszczeniu w centrum debaty kwestii wolnościowych i ustrojowych ujętych pod pojęciem konstytucjonalizmu. Z drugiej strony, odrzuciwszy korporacjonizm, poszukiwano innych sposobów dla zrealizowania postulatu sprawiedliwości społecznej²².

Koncepcje te rozwinięto w programie DC z 1944 r., gdzie DC przedstawia się jako ruch „starych i młodych”, „bojowników w szeregach *Partito popolare italiano* przeciwko dyktaturze faszystowskiej” oraz „tych, którzy jako młodzi przeszli przez dwudziestolecie faszystowskie nie skażeni, w sercach dystansując się od opresyjnego reżimu...”²³. Młodzi w szeregach DC zaznaczali tym samym swoją podmiotowość w ramach szerszej struktury partii.

DC w tym dokumencie to spadkobierczyni „ruchu idei i czynów, zapoczątkowanego pod koniec XIX wieku, który we Włoszech nazwał się *chrześcijańsko-demokratycznym* [...] To ta tradycja, która przy każdej zmianie historycznej odnawia się i aktualizuje, która jest świadoma doświadczenia społecznego i podąża za nim, idea, która za każdym razem

¹⁷ *Per la comunità cristiana*, „Civitas”, 2013, nr 1-2, s. 66-74, 100-139.

¹⁸ *Ibidem*, s. 75-83.

¹⁹ *Ibidem*, s. 103-104.

²⁰ C. Brezzi, *Movimento guelfo*, w: *Dizionario storico del movimento cattolico in Italia*, red. F. Malgeri, Genova, 1987-1991, t. 1, cz. 2, s. 333-335.

²¹ G. Baget-Bozzo, *Il partito cristiano al potere. La DC di De Gasperi e di Dossetti 1945-1954*, Firenze 1974, s. 54-56.

²² M. Cau, *L'evoluzione dei modelli culturali degasperiani tra primo Novecento e secondo dopoguerra*, w: *L'Europa di De Gasperi e Adenauer: la sfida della ricostruzione (1945-1951)*, red. M. Cau, Bologna 2011, s. 273-290; idem, *Culture politiche in transizione. Il caso di Alcide De Gasperi*, „Laboratoire italien”, 12/2012, s. 33-47; idem, *La via maestra alla giustizia sociale. Alcide De Gasperi tra solidarismo e corporativismo*, „Scienza & Politica”, 41/2009, s. 5-30.

²³ *Il programma della Democrazia Cristiana*, w: *Atti e documenti della Democrazia Cristiana*, red. A. Damilano, Roma 1968, t. 1, s. 24.

adaptuje dynamiczną rzeczywistość, by ją zdominować”²⁴. W manifestie podkreślono, że chrześcijańscy demokraci działali w ramach wyznaczonych przez Magisterium, szczególnie w przemówieniu radiowym Piusa XII z 24 grudnia 1942 r.²⁵

Unia-SP – konsolidacja katolicyzmu politycznego w Polsce (1942-1945)

Powyższy, mimo że skrótowy, opis konsolidacji chrześcijańskiej demokracji we Francji i Włoszech pokazuje podobieństwo procesu konsolidacji chadeckiej w tych krajach z losami Stronnictwa Pracy w Polsce w czasie wojny i okupacji. Szczególnie istotny jest tu przełom 1942 i 1943 roku, kiedy doszło do połączenia SP z podziemną organizacją Unia. W stosunku do przedwojennej historii konsolidacji ruchu chadeckiego nad Wisłą połączenie z Unią było niewątpliwym sukcesem SP, pozwoliło bowiem stronnictwu dotrzeć do nowych środowisk politycznych i ideowych, które przed 1939 r. działały na marginesie życia politycznego kraju.

Marek Hańderek wskazał, że pierwsze kontakty, które później złożyły się na sieć powiązań tworzących Unię, sięgały jeszcze okresu międzywojennego. Jednakże kluczowy okres konsolidacji sił katolickich – budowa organizacji nakierowanej na głęboką reformę państwa i społeczeństwa polskiego – miał miejsce już w czasie okupacji. Unia powstała na bazie kontaktów Jerzego Brauna ze środowiskami „Jutra Pracy”, Warszawianki, Grunwaldu oraz Pobudki w kwietniu 1940 r. Później do Unii wstępowały kolejne środowiska spoza głównych nurtów polityki partyjnej: członkowie ZNP, seniorzy Odrodzenia, profesorowie uniwersytetów w Warszawie, Krakowie czy Poznaniu²⁶.

Co jednak przesądziło o tym, że Unia – organizacja ideowa, mająca ambicje oddziaływania na różne środowiska polityczne – oraz Stronnictwo Pracy zdecydowały się połączyć? Działalność ideowa i programowa stanowiła od początku istnienia Unii jej najważniejszy aspekt: jeszcze w 1941 r. Unia rozpoczęła negocjacje ze Związkiem Walki Zbrojnej nad przekazaniem komendy nad żołnierzami zmobilizowanymi w ramach działalności Unii, co nastąpiło stopniowo między latem 1942 a początkiem 1943 r.²⁷ Proces ten był praktyczną realizacją decyzji, której ilustracją były poglądy Jana Hoppego, że po klęsce Francji, że w obliczu długotrwałej okupacji, należy skoncentrować się na „obywatelskim wychowaniu” Polaków, zdolnym podtrzymać morale narodu²⁸.

Skoncentrowana na działalności ideowej Unia poszukiwała partnera politycznego. Bez sukcesu prowadzono rozmowy ze Stronnictwem Ludowym²⁹. W tym samym okresie pomysłnie postępowały pertraktacje z SP, co doprowadziło do połączenia tych organizacji: reprezentacją polityczną nowego ruchu miało być Stronnictwo Pracy, Unia miała zaś pełnić rolę organizacji ideowo-politycznej. Unioniści mieli objąć 1/3 miejsc w organach terenowych i w Radzie Naczelnej SP. Jako podstawę ideową wskazano: „zasady ruchu

²⁴ Ibidem.

²⁵ Ibidem, s. 34-35.

²⁶ M. Hańderek, *Unia 1940-1948. Dzieje zapomnianego ruchu ideowego*, Warszawa 2019, s. 25-66; J. Hoppe, *Wspomnienia, przyczynki, refleksje*, Londyn 1972, s. 281.

²⁷ W. Bujak, op. cit., s. 87.

²⁸ K. Sieniewicz, op. cit., s. 75.

²⁹ J. Braun, *Jan Hoppe polityk w służbie idei*, w: J. Braun, K. Popiel, K. Sieniewicz, op. cit., s. 142; K. Popiel, op. cit., s. 35. O fiasku tej koncepcji na jesieni 1942 r.: M. Hańderek, op. cit., s. 200. K. Studentowicz, *Chrześcijańska myśl i działalność społeczna w okresie okupacji*, [b.m.] 1970, mps, BKUL KT, sygn. 1173, s. 35.

chrześcijańsko-społecznego wyrażone w programie Stronnictwa Pracy i doktrynę unijnistyczną³⁰. Ten ruch wzmocnił Unię w tym sensie, że umożliwił tej strukturze bezpośredni wpływ na politykę Delegatury – Jerzy Braun został zresztą (po aresztowaniu przez NKWD 27-28 marca 1945 r. przywódców podziemia) ostatnim Delegatem Rządu na Kraj i, pełniąc tę funkcję, redagował Testament Polski Walczącej i Manifest do Narodu Polskiego i Narodów Zjednoczonych³¹.

Dlaczego zaś SP zdecydowało się na połączenie z Unią? Wydaje się, że szczególne znaczenie miał kryzys w jakim znalazła się ta partia w 1942 r. Już od 1940 r. struktury SP były osłabiane przez kolejne aresztowania. W kwietniu 1940 r. do niewoli dostał się Władysław Tempka, co spowodowało przejęcie władzy przez Franciszka Kwiecińskiego i wejście do Komitetu Wykonawczego Zygmunta Felczaka jako jego zastępcy. Wraz z Antonim Antczakiem cała trójka wywodziła się z NPR. Jedynym przywódcą SP o korzeniach chadeckich był wtedy Józef Kwasiborski. Pod nowym przywództwem partia prowadziła w latach 1941-1942 politykę rozbudowy struktury, szczególnie w Warszawie³².

W styczniu 1942 r. doszło do dekonspiracji i likwidacji części struktur SP. Aresztowano prezesa Kwiecińskiego, a kontrolę nad partią przejął Antczak, który otworzył się na współpracę z NPR-Lewicą pod kierownictwem Wacława Felczaka (grupą, która w 1926 r. poparła zamach majowy, a później współpracowała z Obozem Zjednoczenia Narodowego). Środowisko to dążyło do wykluczenia Stronnictwa Narodowego z układu rządzącego w podziemiu. Felczak dążył do wpłynięcia na podziemne elity polskie tak, by zajęły one bardziej przyjazny stosunek do ZSRR. Stał na stanowisku, że to wschodni sąsiad Polski będzie decydował o układzie sił nad Wisłą³³.

Polityka Felczaka zraziła Antczaka, który zwrócił się ku działaczom dawnej Chrześcijańskiej Demokracji (ChD), co pozwoliło na wyeliminowanie grupy NPR-Lewicy. Felczak poza SP w 1943 r. stworzył środowisko „Zryw” (wykorzystane później do storpedowania działalności SP)³⁴. W tym kontekście połączenie z Unią pozwoliło Antczakowi i środowisku ChD na zmianę układu sił w SP: Stefan Kaczorowski wspominał: „Ludzie ci [członkowie Unii – P.P.] nigdy poprzednio nie należeli ani do Chrześcijańskiej Demokracji ani Stronnictwa Pracy”³⁵.

Unia oferowała także Stronnictwu Pracy możliwość znalezienia wspólnego mianownika ideowego i perspektywę zakończenia podziału na „NPR-owców” i „ChD-eków”. W 1943 r. wszystkie siły podziemia widziały, że zasadniczym problemem polskiego życia politycznego

³⁰ Tekst porozumienia przedrukowany przez Konrada Sieniewicza w: K. Sieniewicz, op. cit., s. 78; Sieniewicz datuje porozumienie na koniec 1942 r., zaś Stefan Kaczorowski wspomina, że rozmowy miały miejsce w styczniu i lutym 1943 r. Por. S. Kaczorowski, *Ruch chrześcijańsko-demokratyczny w Polsce. Szkic historyczny i wspomnienia*, Łódź 1977, mps BKUL KT, 1167, s. 624.

³¹ R. Łętocha, *Oportet vos nasci denuo. Myśl społeczno-polityczna Jerzego Brauna*, Kraków 2006, s. 51-52.

³² W. Bujak, *Historia Stronnictwa Pracy 1937-1945-1950*, Warszawa 1988, s. 49n.

³³ Ibidem, s. 72-74; zob. S. Kaczorowski, op. cit., s. 595, 606n; tam krytyczne stanowisko autora (przedstawiciela chrześcijańskiej demokracji) wobec Antczaka i Felczaka – tego drugiego Kaczorowski określał jako będącego w 1942 r. „na usługach komunizmu”.

³⁴ W. Bujak, op. cit., s. 76-78; IPN BU 0231/140_1, k. 64; Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), Komitet Centralny Polskiej Partii Robotniczej (KC PPR), 295 VII 129 t. 1, Z. Felczak, F. Widy-Wirski, Wytyczne rozbudowy Stronnictwa Pracy, 10 lutego 1945, k. 7-9.

³⁵ S. Kaczorowski, op. cit., s. 623.

stawiała się kwestia komunizmu³⁶. W tym kontekście Unia z jej doktryną pozwalała dać odpór komunistycznej ideologii, ale też wskazać na potencjalne warunki i pola współpracy.

Już w tym okresie Unia przedstawiała się jako ośrodek konsolidacji polskiego życia politycznego. Na łamach konspiracyjnego „Narodu” pisało: „Do kategorii grup nieunionistycznych zaliczyć trzeba te, które stoją na platformie walki klas lub nacjonalistycznego szowinizmu [...]. Pozostałe grupy o charakterze mniej lub więcej unionistycznym znajdują się siłą rzeczy obok siebie, co wytworzy konieczność ich zblokowania się w jakimś wspólnym froncie politycznym, który w obecnych warunkach będzie miał charakter centrowy. Takie [...] centrum [...] składać by się mogło zarówno z grup nowych, jak i z przedwojennych obozów politycznych”³⁷. Widać więc podobną jak w przypadku Francji i Włoch dążność do stania się ośrodkiem konsolidacji politycznej w powojennym świecie.

Ideowym owocem zjednoczenia SP i Unii był program, który powstał w 1944 r., ale został ogłoszony w styczniu 1945 r. W porównaniu do przedwojennej syntezy programowej SP³⁸ program z okresu końca wojny był bardziej rozbudowaną syntezą doświadczenia chrześcijańsko-społecznego. We wstępnych słowach skierowanych do czytelnika w 1945 r. zarysowane zostały trzy istotne tezy dotyczące miejsca partii w życiu społecznym i politycznym: „Polityka jest walką o światopogląd i ustrój dający człowiekowi i narodowi najlepsze warunki istnienia”; „Każde stronnictwo [...] musi udowodnić swoją rację bytu [...] wykazać, że jest nieodzownie potrzebne”; „Demokrację należy wywalczyć, wychować”³⁹. Jednocześnie autorzy programu dostrzegali bankructwo formacji ideowych sprzed 1939 r., uważając, że jedynym sposobem na ocalenie pozytywnego ich dorobku jest przetworzenie tych idei przez naukę chrześcijańską⁴⁰.

Zjednoczenie z Unią pozwoliło SP na przekroczenie historycznego podziału na frakcje NPR i ChD. Ponadto wypracowana wraz z Unią synteza programowa stanowiła fundament przyszłej potencjalnej ekspansji stronnictwa. Ze względu na treść dorobek programowy Unii-SP był podobny do syntez, które w latach 1942-1945 miały miejsce we Francji i Włoszech. Można więc powiedzieć, że Unia-SP miała intelektualny i organizacyjny potencjał, by odegrać podobną rolę w polityce powojennej co partie chadeckie w innych krajach europejskich.

SP w okresie 1945-1946 – polska *catch-all party*?

Oczywiście tworzący się system partyjny w Polsce po 1945 r. nie powstawał w ramach reguł demokratycznych, które pozwalałyby wszystkim formacjom na równi zabiegać o poparcie społeczne⁴¹. Jednakże w przedstawieniu SP jako jednej z europejskich partii chrześcijańsko-demokratycznych warto skoncentrować się na tym, jak stronnictwo to przedstawiało się

³⁶ W. Bujak, op. cit., s. 81n.

³⁷ *O nowy układ sił politycznych*, „Naród”, 1943, nr 2.

³⁸ *Program Stronnictwa Pracy*, Warszawa 1937.

³⁹ *Program Stronnictwa Pracy*, Kraków 1945, s. 5.

⁴⁰ „Demokracja, socjalizm i nacjonalizm to trzy idee, jakie wytworzyła Europa nowożytna [...]. Ale żadna z nich nie dała ludzkości takich owoców, jakie obiecała [...]. Wielkim nauczycielem moralności [...] stało się dla Europy chrześcijaństwo...”; ibidem, s. 8.

⁴¹ J. Wrona, *System partyjny w Polsce, 1944-1950: miejsce – funkcje – relacje partii politycznych w warunkach budowy i utrwalania systemu totalitarnego*, Lublin 1997.

potencjalnym wyborcom i jakie miejsce w systemie partyjnym chciało zająć, nawet jeśli czynniki zewnętrzne ostatecznie to uniemożliwiły.

Po 1945 r. w Europie Zachodniej partie chrześcijańsko-demokratyczne zdominowały narodowe sceny polityczne⁴². Osiągnięciu tej pozycji towarzyszył proces marginalizacji sił tradycyjnej prawicy oraz plasowanie się chadekcy w centrum sceny politycznej. Dobrze obrazuje to przypadek Włoch, gdzie wybory do konstytuandy w 1946 r., a następnie do parlamentu w 1948 r. przyniosły partii DC absolutną większość w parlamencie i możliwość sprawowania samodzielnych rządów. Szczególne znaczenie ma tu zwycięstwo wyborcze 18 kwietnia 1948 r. (48,5% głosów), osiągnięto je bowiem przy pełnej mobilizacji świata katolickiego (np. Akcji Katolickiej, agitacji duchownych etc.) oraz w warunkach sojuszu partii socjalistycznej i komunistycznej, co uprawdopodobniało realizację „scenariusza sowieckiego” w wypadku ich wygranej⁴³.

Inaczej potoczyły się losy MRP we Francji – tam obok partii chadeckiej w 1947 r. ukonstytuowała się partia generała de Gaulle’a – RPF (*Rassemblement du Peuple Français*), która z powodzeniem odbierała część głosów MRP, nie pozwalając tej partii zdominować sceny politycznej od centrum do prawej strony. Chrześcijańscy demokraci zostali „uwięzieni” w centrum – między komunistami a gaullistami – z możliwością budowy koalicji „trzeciej drogi” – wraz z socjalistami, liberałami i radykałami. Ich stopniowa opozycja wobec partii wodza Wolnych Francuzów spowodowała ewolucję MRP w stronę centro-lewicy, a przywiązanie do IV Republiki, którego de Gaulle nie podzielał, odcięło MRP od prawicowego elektoratu⁴⁴.

Na podstawie tych dwóch trajektorii widać, że w demokratycznym systemie kluczowe dla partii chadeckiej było okrzepnięcie w politycznym centrum i brak wyraźnego konkurenta na prawicy. Te dwa czynniki, w obliczu konsolidacji lewicy pod przywództwem komunistów, pozwalały chadekom przekonać do siebie zarówno umiarkowany, jak i konserwatywny elektorat i zapewnić milczące lub aktywne wsparcie Kościoła. Pluralizm światopoglądowy elektoratów i potrzeba konsolidacji różnych środowisk i grup interesu sprawiły, że w zachodnioeuropejskich systemach partyjnych chrześcijańskie demokracje stały się partiami typu *catch-all* – a więc stronnictwami integrującymi różne grupy, a nie reprezentującymi jedną, wybraną⁴⁵.

Warto postawić pytanie, czy Stronnictwo Pracy nie dążyło do stania się partią typu *catch-all*. Wymagałoby to od Stronnictwa przyjęcia strategii konsolidacji wokół siebie wszystkich sił niekomunistycznych (PSL Mikołajczyka oraz działaczy Stronnictwa Narodowego). To, że takie działania zostały przez Popiela podjęte, widać, po pierwsze, w przyjmowaniu chadekcy zachodnioeuropejskich jako przykładów do naśladowania, po drugie, w przebudowie

⁴² C. Invernizzi Accetti, *What is Christian Democracy. Politics, Ideology and Religion*, Cambridge 2019, s. 1-2.

⁴³ F. Malgeri, *De Gasperi e l'età del centrismo (1948-1954)*, w: *Storia della Democrazia Cristiana...*, op. cit., t. 2, s. 34-43.

⁴⁴ P. Letamendia, op. cit., s. 87-100.

⁴⁵ Za twórcę pojęcia *catch-all party* uchodzi Otto Kirchheimer: H-J Puhle, *Still the Age of Catch-Allism? Volksparteien and Parteienstaat in Crisis and Re-equilibration*, w: *Political Parties: Old Concepts and New Challenges*, red. R. Gunther, J.R. Montero, J.J. Linz, Oxford 2002, s. 60. W polskiej politologii Ryszard Herbut proponuje termin „partia wyborcza” dla określenia mechanizmu *catch-all*, zob. R. Herbut, *Partie polityczne*, w: *Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porównawcza*, red. A. Antoszewski, R. Herbut, Wrocław 2008, s. 117-123.

platformy programowej SP i dążeniu do syntezy chrześcijańsko-narodowej oraz w przekonaniu publicystów związany z SP o ideowej słabości PSL.

O postulowanej przynależności Stronnictwa Pracy do europejskiej rodziny chrześcijańsko-demokratycznej świadczy już diagnoza postawiona przez ks. Jana Piwowarczyka w wydanej pod pseudonimem Mikołaj Patkowski broszurze *Katolicy i Stronnictwo Pracy*, gdzie wskazuje on, że „[p]o zakończeniu ostatniej wojny [...] powstała dla katolicyzmu w państwach Europy nowa sytuacja polityczna, wytworzona głównie przez dojście do głosu w pierwszym rządzie skrajnie lewicowych ugrupowań [...]. Obok nich działają katolickie ugrupowania demokratyczne [...], które nie są obciążone sympatiami dla faszyzmu i totalizmu. Do takich należy S.P. w Polsce...”⁴⁶.

Ks. Piwowarczyk zaliczał SP do grupy partii europejskich powstałych „dla przeprowadzenia w państwie takich reform, jakie wynikają z katolickiej doktryny społecznej lub gospodarczej”⁴⁷. Model ten – określony jako „partia katolików” – jest zderzony ze starym modelem reprezentacji katolicyzmu, „partią katolicką” właściwą dla okresu *Kulturkampf*, gdzie nacisk ideowy kładziony był na ochronę stanu posiadania i praw Kościoła, a nie na realizację (postępowej) doktryny społecznej. Widać więc, że ks. Piwowarczyk widział w SP siłę, która na płaszczyźnie ideowej, była próbą zebrania sił katolickich wokół progresywnej agendy społecznej i gospodarczej, co – podkreślał duchowny – było koniecznym warunkiem podjęcia próby oddziaływania na kształt życia politycznego i gospodarczego w Polsce⁴⁸.

Nie długo później podobną identyfikację SP jako progresywnej partii katolików powtórzy Stanisław Bukowski na łamach wydawanego przez frakcję Karola Popiela w SP tygodnika „Odnova”. W artykule z 17 marca 1946 r. Bukowski przekonywał: „Zwolennicy wszystkich partii w Polsce – nie wyłączając PPR – odwiedzają polskie kościoły. Byłoby to słuszne, żeby wszyscy «chodzący do kościoła» zostali z tego powodu do liczby kandydatów na członków Stronnictwa Pracy? Na pewno – nie. [...] W Stronnictwie Pracy skupiają się ci przede wszystkim, którzy wiedzą, po co chodzą do kościoła, tj. ci, dla których chodzenie do kościoła jest prostą i logiczną konsekwencją wyznawanego przez nich chrześcijańskiego poglądu na świat”. Prawdziwy podział miał więc przebiegać nie zgodnie z praktykami religijnymi, ale dotyczył kwestii ideowych. Bukowski wyróżniał trzy „zasadniczo odmienne kierunki myśli politycznej; idealistyczny, materialistyczny i chrześcijański. Wyznawcami tego ostatniego są właśnie ludzie, tworzący w Polsce Stronnictwo Pracy, a we Francji, Belgii, Austrii i gdzie indziej analogiczne organizacje polityczne wielkiego ruchu chrześcijańsko-społecznego”⁴⁹.

Stanowisko Bukowskiego pokazuje głęboko zakorzenione przekonanie o wspólnocie ideowej łączącej partię o inspiracji chrześcijańskiej. Ponadto odwołanie się do podziału ideologicznego sugerowało też trójdzielny podział sceny politycznej na kierunki liberalny (idealistyczny), marksistowski (materialistyczny) oraz chrześcijańsko-społeczny. Ten postulowany podział sceny politycznej nie odpowiadał oczywiście ani rzeczywistemu podziałowi na partie polityczne w Polsce, ani, tym bardziej, nie dawał się pogodzić z postulowanym przez marksistów klasowym ujęciem systemu partyjnego w Polsce.

⁴⁶ M. Patkowski [własc. J. Piwowarczyk], *Katolicy a Stronnictwo Pracy*, Kraków 1945, s. 19.

⁴⁷ Ibidem, s. 21.

⁴⁸ Ibidem, s. 24.

⁴⁹ S. Bukowski, *Jesteśmy stronnictwem chrześcijańskimi*, „Odnova”, 17 III 1946, nr 3.

Można więc powiedzieć, że między 1946 a 1948 rokiem publicyści związani z obozem chrześcijańsko-społecznym rozwiązać musieli dwa istotne zagadnienia. Po pierwsze, przemyśleć swój stosunek do innych sił niemarksistowskich, które mogłyby zmieścić się w formule ruchu „chrześcijańsko-narodowo-demokratycznego” (w myśl programu SP), a więc przedstawić partię chadecką jako zwornik potencjalnej koalicji antymarksistowskiej. Po drugie, przełamać narzuconą przez frakcję Zrywu tożsamość SP jako partii rzemiosła i mieszczaństwa i pokazać się jako ruch przekraczający granice klasowe.

Kluczem do politycznego rozwiązania obu dylematów były wolne wybory. Stąd też SP przypisywało szczególną wagę do ich szybkiego zorganizowania i wierzyło w pomyślny dla siebie rezultat elekcji. Optymizm ten wynikał ze specyficznego odczytania układu sił w społeczeństwie. W 14 numerze „Odnowy” z czerwca 1946 r. można było przeczytać: „Poza [sic!] Niemcami, które wymagać będą jeszcze dużego przeszkolenia w dziedzinie demokracji 5 tylko krajów nie przeprowadziło dotąd wyborów: Polska, Holandia, Czechosłowacja, Rumunia i Włochy. Trzy z nich odbędą wybory w czasie najbliższym. W 11 krajach wybory już się dożyły [...] W porównaniu ze stosunkami przedwojennymi socjaliści i komuniści a zwłaszcza ci ostatni znacznie zwiększyli swój stan posiadania. Liberalowie wykazują zaś bardzo duży, konserwatyści niespodziewanie mały spadek oddanych głosów”⁵⁰.

W obliczu osłabienia tradycyjnych sił centroprawicowych, szczególną rolę zaczynały odgrywać partie agrarne, które zdaniem autora analizy: „w krajach katolickich opierają się przeważnie na ideologii chrześcijańsko-społecznej. Nie sposób określić np. czy Chrześcijańsko-Społeczni w Austrii, lub Chrześcijańscy-Demokraci we Włoszech są stronnictwami katolickimi, czy agrarystycznymi”⁵¹. Niezależnie od kwestii adekwatności tej analizy do realnego układu sił w Austrii i we Włoszech, w artykule z „Odnowy” można dostrzec, przede wszystkim, koncepcję reorganizacji układu partyjnego nad Wisłą. Jeżeli siły agrarne mają być w krajach katolickich jedynie formą ruchu chrześcijańsko-społecznego, to jedynym wyjściem, wobec konsolidacji lewicy, byłaby konsolidacja sił chrześcijańskich – czyli SP oraz PSL.

Nie był to pierwszy tego typu tekst wychodzący spod pióra publicysty o orientacji chrześcijańsko-społecznej. W styczniu 1946 r. Konstanty Turowski na łamach „Tygodnika Warszawskiego” przekonywał: „Otóż trzeba uczciwie powiedzieć, że dotąd z pracy m.in. katolickiej zbiera owoce PSL. Obecnie na widownię życia politycznego ponownie wstąpiło Stronnictwo Pracy, które z racji swego wybitnie chrześcijańsko-społecznego charakteru miało swoje wpływy na wsi”. Powstanie SP w nowym układzie sił partyjnych, według Turowskiego, przesądzało o konieczności powstania syntezy ludowo-chadeckiej, do której z trudem dojrzewali działacze PSL: „tak więc gdy w stosunkach przedwojennych można było jeszcze zrozumieć spory katolicko-ludowe [...] to nie jest zrozumiałą próbą odtworzenia tych sporów. Akcja tego rodzaju nie wyjdzie ani na korzyść ruchu ludowego [...], a co ważniejsze nie skorzysta sprawa naszej przyszłości – przyszłości Polski”⁵².

Powyższa argumentacja rozwijana między 1945 a 1946 rokiem pokazywała, że w okresie przed referendum 1946 r. i przed ostateczną porażką Karola Popiela i jego koncepcji SP jesienią 1946 r. publicyści z obozu chrześcijańsko-społecznego rozwijali koncepcję szerokiego ruchu powstałego na bazie katolicyzmu, który przekroczyłby przedwojenne podziały

⁵⁰ JDK, *Wybory w Europie*, „Odnowa”, 2 VI 1946, nr 14.

⁵¹ Ibidem.

⁵² K. Turowski, *Ruch ludowy w Polsce a katolicyzm*, „Tygodnik Warszawski”, 6 I 1946, nr 8.

polityczne⁵³. O ile na PSL oddziaływano także na poziomie polemiki prasowej, to inaczej, bo na bazie spotkań środowiskowych, rozwijał się dialog z grupami narodowymi.

W redakcji „Tygodnika Warszawskiego” początkowo publikowali autorzy związani z obozem narodowym – np. Stanisław Kozicki czy Zygmunt Wasilewski. Na łamy pisma chętnie wpuszczał publicystów narodowych ks. Zygmunt Wądołowski⁵⁴. Gdy jednak jego miejsce zajął przedwojenny polityk chadecki, ks. Zygmunt Kaczyński, pozycja narodowców osłabła, a sam Kaczyński zablokował ich wejście do zarządu spółki wydającej pismo⁵⁵.

Dialog ten nie przebiegał łatwo także dlatego, że istniała – w postaci grupy Bolesława Piaseckiego – alternatywna platforma. Rywalizacja środowisk „Tygodnika Warszawskiego” i „Dziś i Jutro” była też podsycana sporem politycznym⁵⁶. Ostateczne fiasko konsolidacji politycznej środowisk katolickich wokół SP można wiązać właśnie z działalnością Piaseckiego, który – podczas negocjacji pod koniec 1946 r. – oczekiwał dla swojego środowiska pakietu kontrolnego we wspólnej platformie katolików⁵⁷.

Zarówno w przestrzeni ideowej, jak i w sferze nieformalnych kontaktów SP dążyło do postawienia się w centrum niekontrolowanego przez komunistów życia politycznego. Wobec PSL kierowano argumenty ideowe – o słabości intelektualnej agraryzmu i wyższości pod tym względem nurtu chrześcijańsko-społecznego, zaś do działaczy narodowych, którzy nie mogli jawnie organizować swojej partii, kierowano ofertę syntezy chrześcijańsko-narodowej, jednak w innym niż przed 1939 r. układzie. W tym sensie, w ramach ograniczonych możliwości realnego działania, ale wyposażone w dorobek intelektualny okresu okupacji SP zdefiniowało się jako *catch-all party*, choć oczywiście nie odegrało takiej roli w systemie partyjnym Polski po 1945 r. Porażka Karola Popiela i przejście jesienią 1946 r. SP przez frakcję Zryw, a następnie fiasko rozmów w listopadzie tego roku sprawiły, że wokół chadeków nie ukonstytuowało się szerokie środowisko polityczne. Symbolem porażki tej koncepcji była deklaracja opublikowana w grudniu na łamach „Dziś i Jutro”, której autorzy pragnęli przyczynić się „do zjednoczenia umysłów dla odbudowy moralnej i gospodarczej w Polsce”, przy czym zauważali, że „Żadne różnice światopoglądowe nie mogą przekreślić konieczności wspólnej pracy”, dlatego zapowiadali „organizowanie przez katolików w Polsce własnego ośrodka myśli i czynu”⁵⁸. Konsolidacja miała więc nastąpić w ramach współpracy z blokiem demokratycznym, a nie w kontrze do niego, wokół opozycyjnego SP.

⁵³ Można tu zobaczyć dążenie podobne do wieloletnich zabiegów endecji o zjednoczenie z ruchem ludowym: W. Turek, *Obóz narodowy wobec ludu 1887-1946*, w: *Dziedzictwo Myśli Narodowej*, red. K. Kawęcki, J. Żaryn, Warszawa 2022, s. 35-74.

⁵⁴ W. Chrzanowski, *Pół wieku polityki*, Warszawa 1997, s. 175.

⁵⁵ J. Mysiakowska-Muszyńska, *Zabiegi o legalizację Stronnictwa Narodowego 1945-1947*, Warszawa 2011, s. 162.

⁵⁶ Zob. np. J. Dobraczyński, *Tylko w jednym życiu*, Warszawa 1977, s. 359; *Dziennik Jana Dobraczyńskiego*, „Archiwum Narodowej Demokracji”, 2013, nr 1, s. 206-225.

⁵⁷ A. Friszke, *Miedzy wojną a więzieniem 1945-1953. Młoda inteligencja katolicka*, Warszawa 2015, s. 255.

⁵⁸ *Sprawa najważniejsza*, „Dziś i Jutro”, 22-29 XII 1946, nr 50-51; deklarację podpisali m.in. Witold Bieńkowski, Aleksander Bocheński, Władysław Jan Grabski, Jerzy Hagmajer, Dominik Horodyński, Wojciech Kętrzyński, Kazimierz Koźniewski, Stefan Kisielewski, Andrzej Krasieński, Konstanty Łubieński, Hanna Malewska, Maria Morstin-Górska, Jerzy Radkowski, Stanisław Stomma, Jerzy Zawieyski.

Zakończenie

Najpóźniej po wyborach 1947 r. nawet najbardziej przekonani do słuszności idei chrześcijańsko-społecznych działacze grupy Popiela porzucili koncepcję działania stronnictwa jako ośrodka konsolidacji jawnych sił antykomunistycznych⁵⁹. Frustrację tę dobrze oddawał ks. Kaczyński: „A więc zostałyby *vacuum*, rażąca pustka na miejscu ruchu chrześcijańsko-społecznego, który posiada swą reprezentację parlamentarną wszędzie tam, gdzie istnieje większość i mniejszość ludności katolickiej. Posiada posłów zarówno na Zachodzie, jak i pod okupacją wojskową Związku Radzieckiego, jak np. na Węgrzech, w Austrii. Czyżby Polska miała być wyjątkiem pod tym względem i z jakiego prawa?”⁶⁰.

W obliczu klęski politycznej środowisku chrześcijańsko-społecznemu pozostało reprezentowanie idei chrześcijańsko-demokratycznych i pokazywanie przez to alternatywy dla podejmowanych przez inne środowiska działań i wyborów ideowych. Szczególnie interesującym przykładem takiego działania był druk fragmentów broszury Guida Gonelliego, a następnie jego szerokie omówienie na łamach „Tygodnika Warszawskiego”.

Gonella był działaczem PPI i DC, współpracownikiem Alcide De Gasperiego, a w okresie między 1946 a 1951 r. ministrem edukacji Włoch. W 1944 r. – w ramach omawianej wyżej konsolidacji środowisk chadeckich – wydał broszurę *Principi di un ordine sociale (Zasady porządku społecznego)*⁶¹, będącą komentarzem do wystąpień radiowych Piusa XII na Boże Narodzenie 1942 i 1944 r. Jerzy Braun, komentując tekst włoskiego chrześcijańskiego demokraci, podkreślał: „Zadziwiać może fakt, że doktryna Unii, sformułowana w katolickich ośrodkach konspiracyjnych podczas okupacji, jest niemal identyczna z tezami książki Gonelli”⁶². W innym miejscu ten sam autor jeszcze raz odwoła się do prac Gonelli, żeby podkreślić jedność polskiej i włoskiej myśli chadeckiej: „Dowodzi to, że katolicka myśl społeczna nie zatrzymała się na stadium przedwojennym, lecz weszła zdecydowanie – w różnych krajach i ośrodkach koncepcyjnych – w nową fazę, której cechą jest coraz większa uniwersalność, a zarazem konkretność i jednolitość strukturalna”⁶³.

Przykład włoski – umocniony zwycięstwem wyborczym z 18 kwietnia⁶⁴ – w oczach polskiego obserwatora był dowodem na potencjalną siłę katolickiego bloku wyborczego. Jednocześnie, w porównaniu z sytuacją w Polsce, omówienie pisarstwa Gonelliego oraz wyników kwietniowych wyborów dobitnie pokazywało, w jak odmiennych warunkach działali polscy chrześcijańscy demokraci.

Europejski moment polskiej chadecji zamknął się więc wraz z klęską SP i aresztowaniami redakcji „Tygodnika Warszawskiego”. Pokrewieństwo ideowe, którego polscy działacze katolicycy byli świadomi i któremu dawali wyraz, mogło być realizowane jedynie na emigracji. Zaś strukturalna i ideowa ewolucja polskiego katolicyzmu politycznego nad Wisłą podążała innym torem.

⁵⁹ W grudniu Wacław Bitner zabiegał jeszcze o utworzenie Ruchu Chrześcijańsko-Społecznego, lecz ta propozycja została odrzucona przez Jakuba Bermana, który nie skierował pisma Bitnera do Bolesława Bieruta, ale przekazał je Władysławowi Wolskiemu: AAN KC PPR 295 VII 243, Pismo Wacława Bitnera z 7 grudnia 1946 wraz z odrębną notatką Jakuba Bermana z 8 grudnia 1946 r., k. 18-19.

⁶⁰ Z. Kaczyński, *O prawo dla katolików*, „Tygodnik Warszawski”, 6 X 1946, nr 47.

⁶¹ G. Gonella, *Państwo chrześcijańskie*, „Tygodnik Warszawski”, 18 IV 1948, nr 16.

⁶² J. Braun, *Katolicyzm a makiawelizm*, „Tygodnik Warszawski”, 18 III 1948, nr 12.

⁶³ J. Braun, *Podstawy ładu społecznego*, „Tygodnik Warszawski”, 25 IV 1948, nr 17.

⁶⁴ *Spectator*, *Zwycięstwo katolików włoskich*, „Tygodnik Warszawski”, 9 V 1948, nr 19.

Bibliografia

I. Źródła

Archiwum Akt Nowych w Warszawie
KC PPR 295 VII 129 t. 1.
KC PPR 295 VII 243.
Archiwum IPN w Warszawie
IPN BU 1564/1.
IPN BU 0231/140_1.
Biblioteka KUL
Spuścizna Konstantego Turowskiego sygn. 1167 i 1173.

Prasa

„Naród” 1942-1943.
„Odnova” 1946.
„Tygodnik Warszawski” 1945-1948.
„Dziś i Jutro” 1945-1946.

Wydawnictwa zwarte

Patkowski M. [własc. J. Piwowarczyk], *Katolicy a Stronnictwo Pracy*, Kraków 1945.
Program Stronnictwa Pracy, Warszawa 1937.
Program Stronnictwa Pracy, Kraków 1945.
Per la comunità cristiana, „Civitas”, 2013, nr 1-2, s. 53-145.

Wspomnienia

Chrzanowski W., *Pół wieku polityki*, Warszawa 1997.
Dobraczyński J., *Tylko w jednym życiu*, Warszawa 1977.
Dziennik Jana Dobraczyńskiego, „Archiwum Narodowej Demokracji”, 2013, nr 1, s. 206-225.
Hoppe J., *Wspomnienia, przyczynki, refleksje*, Londyn 1972.
Braun J., Popiel K., Sieniewicz K., *Człowiek ze spiżu*, Wrocław 1983.
Popiel K., *Od Brześcia do „Polonii”*, Londyn 1967.

Zbiory dokumentów

Atti e documenti della democrazia cristiana, red. A. Damilano, Roma 1968.

II. Opracowania

Baget-Bozzo G., *Il partito cristiano al potere. La DC di De Gasperi e di Dossetti 1945-1954*, Firenze 1974.
Brezzi C., *Movimento guelfo*, w: *Dizionario storico del movimento cattolico in italia*, red. F. Malgeri, t. 1, cz. 2, Genova 1984, s. 333-335.
Bujak W., *Stronnictwo Pracy 1937-1945-1950*, Warszawa 1988.
Cau M., *L'evoluzione dei modelli culturali degasperiani tra primo Novecento e secondo dopoguerra*, w: *L'Europa di De Gasperi e Adenauer: la sfida della ricostruzione (1945-1951)*, red. M. Cau, Bologna 2011, s. 273-294.
Cau M., *Culture politiche in transizione. Il caso di Alcide De Gasperi*, „Laboratoire italien”, 2012, nr 12, s. 33-47.
Cau M., *La via maestra alla giustizia sociale. Alcide De Gasperi tra solidarismo e corporativismo*, „Scienza & Politica”, 21/2009, nr 41, s. 5-31.

- Conway M., *The age of Christian Democracy*, w: *European Christian Democracy. Historical Legacies and Comparative Perspectives*, red. T. Kselman, J.A. Buttigieg, Notre Dame IN 2003, s. 43-67.
- Durand J.-D., *L'Europe de la Démocratie chrétienne*, Bruxelles 1995.
- Friszke A., *Między wojną a więzieniem 1945-1953. Młoda inteligencja katolicka*, Warszawa 2015.
- Hall A., *Charles de Gaulle*, Warszawa 2002.
- Hańderek M., *Unia 1940-1948. Dzieje zapomnianego ruchu ideowego*, Warszawa 2019.
- Invernizzi Accetti C., *What is Christian Democracy. Politics, Ideology and Religion*, Cambridge 2019.
- Kalyvas S., Van Kersbergen K., *Christian democracy*, „Annual Review of Political Science”, 13/2010, s. 183-209.
- Kalyvas S., *From Pulpit to Party: Party Formation and the Christian Democratic Phenomenon*, „Comparative Politics”, 30/1998, nr 3, s. 293-312.
- Kaiser W., Wohnout H., *Introduction*, w: *Political Catholicism in Europe 1918-1945*, t. 1, red. W. Kaiser, H. Wohnout, London 2004, s. 1-5.
- Kosicki P.H., *Personalizm po polsku. Francuskie korzenie polskiej inteligencji katolickiej*, tłum. J. Giebułtowski, Warszawa 2016.
- Letamendia P., *Le mouvement républicain populaire: le MRP, histoire d'un grand parti français*, Paris 1995.
- Łętocha R., *Oportet vos nasci denuo. Myśl społeczno-polityczna Jerzego Brauna*, Kraków 2006.
- Malgeri F., *De Gasperi e l'età del centrismo (1948-1954)*, w: *Storia della Democrazia Cristiana*, t. 2, red. F. Malgeri, Roma 1987, s. 5-89.
- Müller G., *Anticipated Exile of Catholic Democrats: The Secrétariat International des Partis Démocratiques d'Inspiration Chrétienne*, w: *Political Catholicism in Europe 1918-1945*, t. 1, red. W. Kaiser, H. Wohnout, London 2004, s. 207-217.
- Mysiakowska-Muszyńska J., *Zabiegi o legalizację Stronnictwa Narodowego 1945-1947*, Warszawa 2011.
- Papini R., *L'internazionale DC. La cooperazione tra i partiti democratici cristiani tra il 1925 e il 1985*, Milano 1986.
- Pazik P., *Spory i wybory katolików w Polsce 1942-1948*, Warszawa 2022.
- Puhle H.-J., *Still the Age of Catch-Allism? Volksparteien and Parteienstaat in Crisis and Re-equilibration*, w: *Political Parties: Old Concepts and New Challenges*, red. R. Gunther, J.R. Montero, J.J. Linz, Oxford 2002, s. 58-83.
- Rauch R.W., *Politics and Belief in Contemporary France: Emmanuel Mounier and Christian Democracy, 1932-1950*, Hague 1972.
- Sikorski T., *Węzeł Gordyjski. Katolicy świeccy w PRL 1956-1989*, Warszawa 2021.
- Tramontin S., *La democrazia cristiana. Dalla resistenza alla repubblica*, w: *Storia della Democrazia Cristiana*, t. 1, red. F. Malgeri, Roma 1987, s. 15-176.
- Turek W., *Obóz narodowy wobec ludu*, w: *Dziedzictwo myśli narodowej*, red. K. Kawęcki, J. Żaryn, Warszawa 2022, s. 35-74.
- Turowski K., *Historia ruchu chrześcijańsko-demokratycznego w Polsce*, Warszawa 1989.
- Wrona J., *System partyjny w Polsce, 1944-1950: miejsce – funkcje – relacje partii politycznych w warunkach budowy i utrwalania systemu totalitarnego*, Lublin 1997.
- Zabłocki J., *Chrześcijańska demokracja w kraju i na emigracji 1947-1970*, Warszawa 1999.